

Белекбаева Э.Т., Анарбаева Д.М.

УЛУУ ОЙЧУЛДУН МУРАСТАРЫ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Белекбаева Э.Т., Анарбаева Д.М.

РЕЧЬ О НАСЛЕДИИ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ

E.T. Belekbaeva, D.M. Anarbaeva

TALKING ABOUT THE LEGACY OF A GREAT THINKER

УДК: 130.2/57.159

Макалада улуу ойчулдун баа жеткис эмгегинин мааниси жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: эмгек, маданият, коом, тарбия, мурас.

В статье повествуется о значении бесценного труда великого мыслителя.

Ключевые слова: труд, культура, общество, воспитание, наследие.

The article tells about the significance of the great thinker invaluable labor

Key words: work, culture, society, education, heritage.

Даназалуу Баласагындык Жусуп атабыздын өмүр таржымалы, калтырган эмгектери миң жыл бою урпактарга уютку болуп адамдык акыл сапаттардын калыптанышына үлгү катары айтылып келет. Бабабыздын мааракеси Кыргызстан тарабынан башталып жаткандыгы да өзүдө биз мурасыбызга кайрадан астейдил мамиле кылып жаткандыгыбызды көрсөтүп атабыз. Манастын осуяттарына Жусуп Баласагындын осуяттары кошулса, элибиздин руханий дүйнөсү эң эле бийиктеген турат.

Элибиздин байыркы өмүрүнө көз чаптырсак, анын арткан жолу татаал, өмүрү күрөштөрдө өткөнү байкалат. Бизге жеткен тарыхый маалыматтар дал ошондой баяндалат.

Жусуп Баласагын өз мезгилинин бийик деңгээлдеги ойчулу болгон. Анын калемине таандык «Куттуу билим» эмгеги канчалаган кылымдар өтсө дагы өз маанисин жоготпой келет. Акындын ошол кездеги айткан насааттары бүгүнкү күнү да актуалдуу эсептелет. Улуу ойчул акын бийлик өкүлдөрү эл кызыкчылыгын алдыга коюп, журттун бакубат турмушу үчүн адилеттикти жана чынчылдыкты туу тутуу менен кызмат кылуусун насаат калтырган.

Улуу ойчул Жусуп Баласагын менен кыргыз эли гана эмес, ошондой эле бүткүл түрк дүйнөсү сыймыктанат. Анын мааниси боюнча терең жана формасы боюнча айкын атактуу «Куттуу билим» («Кутадгу билиг») китеби бүткүл түрк элдеринин улуу адабий эстелиги болуп саналат. «Араб, тажик тилдеринде китептер көп, бул – биздин тилдеги алгачкы китеп» деп жазган биздин атактуу жердешибиз.

«Кутадгу билиг» – түрк тилиндеги биринчи энциклопедиялык чыгарма. Илимпоз, философ, теолог жана коомдук ишмер болуп саналган автор жалпы философиялык, теологиялык, коомдук, социал-

дык, адеп-ахлактык – этикалык жана эстетикалык маселелерди көтөрүү менен табигый жана гуманитардык илимдердин көптөгөн аспектилерин камтыган.

Бул жер ар улуттун маданияты жуурулушкан борборго айланган. Автордун «Кут алчу билим» китеби бүгүн да ар бирибиздин колубузда бар. Миң жыл мурда жазылса дагы, акылга дыйкан, кемеңгер жердешибиз Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» чыгармасы – кийинки муундар үчүн дагы түгөнгүс байлык бойдон кала берет.

Жусуп Баласагын – дүйнөлүк руханий маданияттын ири өкүлдөрүнүн бири. Ал изилдөөлөргө караганда, 1015-жылы же 1016-жылы азыркы Кыргызстандагы Токмок шаарынын түштүк тарабындагы Бурана эстелиги турган жерде – өз учурунда акындардын, окумуштуулардын, кол өнөрчүлөрдүн шаарына айланган Баласагын шаарында туулган.

Айрым окумуштуулар Ж.Баласагындын мындан башка да «Сиясатнаама» («Саясат Таануу») жана «Кабуснаама» («Энциклопедиялык китепче») деген эмгектери болгон дешет. Бирок ойчулдун бул аталган чыгармалары тилекке каршы бизге келип жеткен эмес. Окумуштуу илимпоз жердешибиздин канча жашта дүйнөдөн кайткандыгы так билинбесе да, өзү тууралуу эскерген айрым ыр саптарга таяна турган болсок анын пайгамбар жашынан өтүп узун өмүр сүргөндүгүн айтууга болот. Анын сөөгү Кашкар шаарынын түштүгүндөгү Пайнап деген жерге коюлган. Кытайда болуп өткөн маданий революциянын мезгилинде Баласагындын күмбөзү хунвейбиндер тарабынан талкаланып, болгону анын сүрөттөрү гана калган. Азыркы кезде улуу акындын күмбөзү кайрадан оңдоп-түздөлүп өз калыбына келтирилген.

Чыгарма Караханид мамлекетинин коомдук-саясий, маданий жактан гүлдөп өнүккөн доорунда, XI кылымда жазылган. Ошондой болсо да бүгүнкү XXI кылымда ал чыгарма өзүнүн идеялык – көркөмдүк, коомдук-саясий маанисин жана актуалдуулугун толук түрдө сактап келүүдө. «Куттуу билим» биз үчүн баа жеткис руханий мурас болуп саналат. Аны сактоо, ыйык тутуу биздин улуттук милдетибиз болууга тийиш.

Баласагын шаары, Жусуп Баласагындын басып өткөн жолу жана анын он кылым мурда жазылган кайталангыс «Кут алчу билим» эмгеги дүйнөлүк маданияттын баалуу табылгасы катары тарыхта калган.

Учурда Бурана орун алган Баласагын шаары Улуу Жибек жолундагы маданий борбор катары гана таанылбастан, бийик дипломатиянын да борбору катары атагы алыска кеткен.

Окумуштуу Р.Араттын эсеби боюнча поэма жазып бүткөн мезгилде Жусуп 54 жашта болгон.

Жусуп Баласагын окурмандарга бир гана «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим», «Куттуу билим», «Кут табуунун илими») поэмасын же дастанын жазып берген. Аталган чыгарманын мазмуну төрт негизги каармандын суроо-жооптору аркылуу түзүлөт. Бул төрт каармандын диалогдору коомдо мыйзам катары түзүлүп калган маселелердин өзгөчөлүктөрүн, башкача айтканда падышанын, вазирдин, аскер башчысынын, казына ээсинин, падыша кеңешчисинин, элчинин милдеттери, илимпоздор, акындар, кол өнөрчүлөр, дарыгерлер, соодагерлер, дыйкандар, малчылар сыяктуу ар түрдүү кесиптин адамдардын өзгөчөлүктөрү жана аларга кандай мамиле кылуу керек экендиги тууралуу, билим алуу, таалим-тарбия берүү, үйлөнтүү, балдарды тарбиялоо, конокко чакыруу, конокко баруунун этикасы өңдүү ар бир үй-бүлөгө керектүү маселелерди жайгаштыруу тууралуу өзүнүн эң зарыл көз караштарын жазган.

Түрк тилчиси Рашид Рахмати Араттын (1900-1964-жж.) эсебинде Жусуп Баласагын «Кут алчу билим» дастанын аяктаганда 54 жашта экени анык болсо, анда бул инсан 1015-1016-жылдары бул дүйнөгө келген. Түрктүн экинчи бир тилчиси Дилачар 1018-жылы төрөлгөн деп жазат. Кандай болсо да хижра боюнча 462-жыл – биздин доор боюнча 1069-1070-жылдары дастанын жараткан Жусуп Баласагын Сары Өзөн Чүй жазыгынын алкымы, Чүй дарыясынын боюнда жайгашкан байыркы Токмок калаасынын түштүк-батышыраак тарабындагы – азыркы Бурана мунарасы турган жер.

Баласагын шаарынын калдыгы экенин дастанында ачык жазып кеткен. Улуу даанышмандын жалгыз чыгармасы.

Жусуп Баласагын (Юсуф Баласагуни, Юсуф Баласагунский) «Кутадгу билиг» («Кут алчу билим») дастанынан башка чыгармалары бүгүнкү күнгө чейин окурмандарга белгисиз бойдон кала берүүдө. Дастан 85 бөлүмдөн турат. Жусуп Баласагын дастанынын мазмуну 85 баптан, 6645 бейттен (эки саптан турган ыр саптары), 13290 саптан, булардан тышкары 250 рубаилерден турат. Дастан арзуу ыр өлчөмүндө, экилик (маснавий) ыр формасында төрт каармандын аңгемеси аркылуу түзүлгөн. Китептеги төрт өзөк, төрт чындык, төрт акыйкат.

Дастандын сюжети төмөнкү төрт символдук образдар аркылуу берилет. Күнтууду – шах, адилет жана чындыктын символу. Айтолду – вазир, дүйнө, бакыт, байлыктын символу. Өгдүлмүш – вазирдин уулу, акыл жана даанышмандуулуктун символу. Одгурмуш – вазирдин тууганы, кичи пейилдиктин, тазалык, сабырдуулук менен каниет кылуулуктун символу. Үчүнчү каармандын аты Өгдүлмүш, аттын

унгусу «өг» болуп, байыркы түрк тилинде «акыл, үгүт, насаат» деген маанини берет. Кыргыз тилиндеги Төлөгөн Козубековдун котормосунда Өгдүлмүш «Акдилмиш» деп, Одгурмуш «Өткүрмүш» деп алмаштырылып которулган. Дастандагы каармандардын аттары өзгөртүлүп которулушу туура эмес. 18 айда жазылган чыгарма. Он сегиз ай ичинде жазып бүттүм, Терип сөздүн асылын келсе жөнү! - деп акын өзү айткандай 18 ай ичинде «Кут алчу билим» дастанын жазып бүткөн. 54 жашта жаралган чыгарма. Автор дастанын эр ортону элүүдөн өтүп жазганын дастанында мындай деп жазат. Карып калдым элүүдө менин жашым, Кап-кара куугун эле, ак куу башым. Алтымыш «кел бери» деп үндөп турат, Барармын жыгылбасам жолдо сулап! «Манас» менен үндөшкөн жери көп. Залкар «Манас» эпосундагы негизги идея элди коргоо, мамлекет чыңдоо, белгилүү мыйзамдарды кабыл алуу, ага баш ийүү деген идеологиялык багыттар Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанында сүрөттөлөт.

Дүйнөдөгү ар кайсы эл, аалымдар «Кут алчу билимди» изилдөөдө анын кайсы тилде жазылгандыгын талашып келишет. Кызыгы, окумуштуулар калкы азыркыга дейре так кесе айтылган бир пикирге келе элек. Андыктан чыгарманын тили: байыркы уйгур тили, бууракан тил, чыгыш түрк тили, карлук тили, аралашма тил деген беш түрдүү көз караштар бар. Окумуштуу Радлов чыгарманын автору түрк сөзү менен жаздым деп жазып калтырганын айткан. Ал эми кыргыз адабиятчы-окумуштууларынын бири, профессор Качкынбай Артыкбаев Баласагын аймагын жердеген түрк урууларынын тилинде жазылганын күмөн санабоо керектигин айтса, окумуштуу Назгүл Турдубаева өз изилдөөлөрүндө Жусуп Баласагын дастанынын таза түрк тилинде, анын байыркы кыргыз тилинде деп жазган далилдүү көз караштарын жазып берет.

Сакталып калган үч нуска. Учурда Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» дастанынын үч нускасы сакталып турат. Бири - Вена шаарында (Австрия) сакталуу. Экинчи нуска - Египеттин борбору Каир шаарында сакталып турат. Аны 1986-жылы Каирдин Хидив китепканасынан, анын директору немец окумуштуусу Б.Мориц тарабынан табылган. Ал эми үчүнчү нускасы учурда Наманган шаарындагы жекече китепканалардын биринен табылып, Өзбекстан Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун кол жазмалар фондусунда сакталып келет.

Кол жазма алгач ирет 1439-жылы табылган. «Кут алчу билим» дастанынын үч кол жазмасы бар. Анын бири Гератта 1439-жылы араб тамгасында жазылган нускадан уйгур шрифтинен көчүрүлгөн. Кийинчирээк бул кол жазма Түркияда колдон-колго өтүп жүргөн. Аны австриялык окумуштуу Хаммер-Пургштааль 1796-жылы сатып алып, Венадагы королдук китепканага өткөрүп берген. Экинчи нускасы 1896-жылы Каирдин Хидив китепканасынан, анын директору Мориц тарабынан табылган. Үчүнчү араб

тамгасы менен жазылган нускасын окумуштуу Валидов 1913-жылы Наманган шаарындагы жекече китепканалардын биринен тапкан. Дүйнөлүк деңгээлдеги изилдөө.

Бул чыгарманы Эл аралык илим тармагында биринчи жолу франциялык чыгыш таануучу Амадей Жобер 1823-жылы «Азия» журналына алып чыккан.

Анын макаласынан кийин Венгрия, Россия жана Советтер Союзу, Түркия, Америка, Кыргызстан илимпоздору «Кут алчу билимди» которуу, бастыруу жана коомчулукка тааныштыруу иштерин баштаган.

Дастан жети тилге которулган. Биринчи котормосун 1971-жылы өзбек тилине К.Каримов, экинчи котормосун 1983-жылы орус тилине С.Иванов, үчүнчү котормосун 1984-жылы уйгур тилинде Абдурахим Өткүр, Ахмет Зийаи, Мамтемин Юсуп, төртүнчү котормосун 1986-жылы казак тилине А.Егеубаев, бешинчи котормосу 1988-жылы түрк тилине Рашид Арат, алтынчы котормосу кыргыз тилинде 1988, 1993, 2016-жылдары кыргыз тилине Төлөгөн Козубеков, 2013-жылы дагы кыргыз тилине Сагалы Сыдыков которгон. Жетинчи котормосу 1992-жылы Кызыл-Суулук кыргыздардын кыргыз тилине (араб жазуусу менен) жана илим дүйнөсүнө Турганбай Кылычбектин, Ноороз Үсөнаалынын эмгенинин аркасында жарыяланды.

Жогоруда сөз башында айтылып өткөндөй орто кылым мезгили өзүнүн социалдык-саясий жана идеялык мазмуну боюнча, адатта айтылып жүргөндөй, Орто Азия ренессансынын мезгили болуп саналат. Бул мезгилде табигый жана коомдук илимдер менен кошо айрыкча адабият жана поэзия өзгөчө ийгиликтерге жетишкен. Улуу инсан да бул мезгилде өзүнүн бир сырдуу, көп кырдуу улуу «Кутадгу билиг» деген чыгармасын жазып, анда поэзиянын көркөм каражаттарын пайдалануу аркылуу татаал философиялык маселелерди колго алган. Деги эле чыныгы поэзия өзүнүн табияты боюнча философияга өтө жакын келет эмеспи. Акын Жусуп да окумуштуу, философ, теолог жана коомдук ишмер катары өзүнүн «Кутадгу билиг» поэмасында жалпы философиялык, теологиялык, социалдык, юридикалык, саясий, этика жана эстетикалык маселелерди иштеп чыккан.

Ушундай өзгөчөлүктөрүнөн улам ойчулдун сөз болуп жаткан эмгеги жөнөкөй эле дидактикалык поэма болуп калбастан, ошол эле учурда табигый жана гуманитардык илимдердин көптөгөн тармактарын камтыган маанилүү булак болуп эсептелет. Ошондой эле ал жалпы түрк элдеринин маданий мурастарындагы эң мыкты адабий эстеликтердин бири. Керек болсо аны дүйнөлүк маданияттагы өзгөчө кубулуш катары бааласак да аша чапкандык болбос.

Бабабыздын бул эмгегинин дагы бир өзгөчөлүгү – анын түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири болгондугунда. Ойчулдун бул эмгегин өз эне тилинде жазышы бизге түрк тилинин байлыгын, ички мүмкүнчүлүгүн жана анын түпкү маңызын ачып бермекчи. Эл менен тилдин тагдыры

бири-бирине туташ болуп, тил жана анын түзүлүшү элдин ой жүгүртүү өзгөчөлүгү менен тыгыз байланышта. Тил жандуу кубулуш катары өсүп-өнүгүп, акыл-эс улам жогорулаган сайын тил да татаалданып, анын мүмкүнчүлүгү артмакчы.

Демек, «Кутадгу билиг» түрк элдеринин тили, ой жүгүртүү жана акыл-эс жөндөмдүүлүгүнүн өсүшү үчүн кызмат өтөгөн көрөңгөлүү эмгек. Автордун «Кутадгу билиг» эмгегине бүгүнкү күнгө чейин илим адамдары жүздөгөн илимий эмгектер жазышып, аны ар тараптан терең изилдеп, өздөрүнүн ар кандай көз караш, ой-пикир жана жеке бааларын берип келет. Мисал берип кете турган болсок, аталган эмгекти ар ким өз терезесинен калчап-карап баалагандыктан, анын бир эле атынын аталышы туурасында ага бир канча аттар беришкен.

Алсак «Бактылуу болуунун билими», «Кут табуу илими», «Бакыт табуу илими», «Кут алчу илим», «Саясий күчкө ээ болуу кудурети», «Бакытка алып барчу илим», «Падышаларга ылайык илим», «Эгедерлик билими», «Саясий ээлик билими», «Мамлекет болуунун билими», «Мамлекеттүү болуунун билими», «Бактылуу болууну айткан илим», «Мамлекеттүүлүккө жетүүнүн билими» жана «Дөөлөткө жетүүнүн билими» сыяктуу маанилерди беришкен. Буга чейин Жусуп ойчулдун залкар чыгармасы жазылган мезгил, эмгектин өзгөчөлүктөрү жана анын маани-маңызы туурасында кеп салып, окурмандарыбызга жалпы маалымат берүүнү көздөгөн болсок эми анын асыл баалуу поэмасынан кээ бир үзүндүлөрдү келтирүүнүн негизинде акылмандын айрым философиялык кайрыктарынан мисал берүүнү туура таптык:

Чыгыштан жаздын атыр жыты келди,
Бейиштин жыргалындай мээрим берди.
Акылды карызга эч ким бербейт колго,
Акыл – бул жараткандан алган олжо.
Окуу – түндө алдындагы шам чырак,
Билим алсан мандай ачык жаркырап.
Тил – көпүрө илим менен билимге,
Тил адамга кубаныч берет өмүрдө.
Жакшы бектер элине болот башчы,
Уругу анын тектүү – жолу жакшы.

Айталы, гуманист-ойчулдун акыл-насаат, дидактикалык маанидеги бул чыгармасында адеп-ахлак, нарк-насил проблемалары иликтөөгө алынып, адам баласынын тулку-турпаты менен рухий жан дүйнөсүнүн, айткан кеп сөзү менен кылган ишинин бири-бирине дал келиши коомдук өнүгүштүн зарыл шарты катары көрсөтүлөт. Ал эми илим-билим туурасында жердешибиз: «Билим – деңиз түбү да жок, чеги жок, канча сузсаң азайбайт, толо берет» - дейт.

Ошондой эле ойчул: «Билим – бул ыймандуулук деген көз карашын айтат. Билим жана акыл-эс инсандын айкөл жана адилеттүү болушуна жардам берет, инсандар илимий билимдерге ээ болуу менен руханий жана ыймандык жактан өздөрүн өстүрөт» - дейт акын. Айрыкча анын: «Бардык ырахаттуулук –

илимде, улуулук – таанып билүүдө» - деген сөзү өтө таасын айтылган. Улуу көсөм ойчул жаштарды тарбиялоонун жана билим берүүнүн эң башкы милдети, элдин кызыкчылыгы үчүн кызмат өтөгөн, мамлекетке берилип жанын үрөгөн патриот адамды даярдоо деп эсептейт. Бул туурасында ал: «Өзүңдүн кызыкчылыгыңды эмес, элдикин көздө, Жашоонун ырахаты дайыма сенде» - деп жазат.

Ошентип, Жусуп Баласагындын өмүр-таржымалы, «Кутадгу билиг» поэмасы жана анын айрым философиялык кайрыктары туурасында азыноолак маалымат берүүнү максат кылган макалабызды жыйынтыктап жатып, жердешибиз өзүнүн чыгармачылык гениалдуулугу менен дүйнөлүк илим жана маданияттын өнүгүшүнө өзүнүн өзгөчө салымын кошкондугун айта алабыз. Ошону менен бирге Баласагын евроцентристтердин «батыш гана цивилизациянын жана маданияттын негизин түзгөн жана анда алардын көөнөрбөс байлыктары жатат» - деген өңдүү чындыкка коошпогон көз караштарын жокко чыгаргандыгын белгилеп кетмекчибиз. Совет доорунда Жусуп Баласагынды тимеле бир чоочун, бир окумуштуу катары мамиле кылышчу, биздики эмес деп эсептелген.

2015-жылдын 13-майында Кыргызстандын президенти залкар ойчул, окумуштуу, акын Жусуп Баласагындын 1000 жылдык юбилейин 2015-2016-жж. эл аралык деңгээлде белгилөө боюнча Жарлыкка кол койгон. Анын алкагында бир катар эл аралык дең-

гээлдеги илимий иш-чаралар өттү. Мунун аркасынан дүйнө коомчулугу түрк тилдүү улуу ойчул Жусуп Баласагынды жакындан таанып, билишет.

ТҮРКСОЙ 2016-жылды «Жусуп Баласагын жылы» деп жарыялады. Эми бул даанышмандын миң жылдыгы Кыргызстанда гана эмес, бардык түрк тилдүү өлкөлөрдө белгиленип келе жатат. Мааракени белгилөө Түркиянын Стамбул шаарынан башталды. Эми «Кутадгу билик» менен даанышман Жусуптун аты Азербайжан, Казакстан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Молдова мамлекеттеринде, андан сырткары Россиянын аймагындагы түрк тилдүү республикаларда жаңырмакчы.

Адабияттар:

1. Солтоноев Б. Кыргыз кызыл тарыхы. Мамлекеттик «Учкун» концерни. – Бишкек, 1993.
2. Асанканов А.А. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). - Б.: ОАО «Эркин-Тоо», 2009.
3. Осмонов О.Ж. Кыргызстандын тарыхы (байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин): ЖОЖдор үчүн окуу китеби. - Б., 2012.
4. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. // Перевод С.Н. Иванова. - М.: Наука, 1983. Литературные памятники).
5. Баласагуни Юсуф Хас Хаджиб Казахстан. Национальная энциклопедия (Қазақ энциклопедиясы). – Алматы, 2004.

Рецензент: к.филос.н., доцент Эргешбаева Р.Дж.